جیهان لە چنگی ئیمپڕاتۆردا -1-
… سمکۆ عەبدوڵکەریم

بەشی یەکەم

بەر لە گەشتەکەی کۆلمبوس و دۆزینەوەی هەردوو ئەمریکا کە، دەستەواژەی جیهانی نوێ لە فەرهەنگی سیاسیدا ناوی نەبوو، جیهان هەر ئەوە بوو کە پێی دەوترا، جیهانی کۆن، هەرچەندە چۆمسکی لە کتێبەکەیدا " ساڵی (501) داگیرکاری بەردەوام" ساڵی (1992) وەک تێپەڕبوونی 500 ساڵ بەسەر سیستمی جیهانی کۆن وەسف دەکات و پێی وایە هێشتا جیهانی نوێ دەستی پێنەکردوە، بە پێچەوانەوە بەر لە چۆمسکی، ئادم سمیس ساڵی (1776) لە کتێبکەیدا بە ناوی (توێژنەوە لە سروشت و هۆکارەکانی سامانی گەلان) دەڵێت: "دۆزینەوەی ئەمریکا و دۆزینەوەی رێگای خۆرهەرلاتی هیند لە رێگەی (رەئس ئەلرەجا ئەلسالح) دوو گەورەترین و پڕبایەخترین رووداو بوون لە مێژووی مر□قایەتیدا " بەومانایەی هەروەک سمیس ئاماژەی بۆ کردوە دۆزینەوەی ئەمریکا یارمەتیدەرێکی بنچینەیی بوو بۆ ئەوروپا، بە ئامانجی ئەوەی ئەوروپا لە رێگایەکی کورتتر و خێراترەوە دەستی بگاتە ئەوپەڕی ئاسیا، بە مەبەستی دروستکردنی بازاڕی نوێ بۆ ساغکردنەوەی کالاکان، لەم رێگایەشەوە دەست بەسەرداگرتن و گەیشتن بە ئاسیای دوور.
دەکرێ کۆمپانیای خۆرهەڵاتی هیند کە لە ساڵی (1600) بە مەڕسومێکی فەرمی لە لایەن ئەلیزابێ یەکەم مەلیکەی بەریتانیا راگەێنرا بە یەکەم و گەورترین کۆمپانیا دابنرێ، کە بەریتانیا پاڵپشتی سیاسی و سەربازیی لێدەکرد، تا ئەو شوێنەی وەک دەسەلاتداری سەرەکی سەرجەم هەرێمەکانی هیند خۆی سەپاند.

لێرە بەدواوە ملم□لانێی لە سەر دەست بەسەرداگرتنی دونیا رۆژ بەرۆژ لەبرەودا بوو، لە ئەنجامی ئەو ململانێیەش ئەوروپا بە سەختترین شەڕو ملم□لانێی نێوخۆیدا تێپەڕی، هەوڵەکانی ناپلیون پۆناپارت بۆ دەست بەسەرداگرتنی تەواوی ئەوروپا، بە دیارترین و بەرفراوانترین خواستی لەم شێوەیە دادەنرێ، ئەگەرچی لە کۆتیشدا شکستی هێنا.
جەنگی یەکەمی جیهان یەکەم قۆناغی وەرچەرخان بوو لە مێژووی جیهاندا، کە پڕۆسەی داگیرکاری پێی نایە قۆناغێکی نوێ، بە کۆتایی هاتنی جەنگی دووەمی جیهانیش، کە بۆ یەکەمجار ئەمریکا وەک وڵاتێکی زلهیز و خاوەن قودرەتێکی ئابوری و سیاسی و فەلسەفی دەرکەوت، دونیا پێی نایە قۆناغێکی دیکە، دواتر هەنگاو بەهەنگاو باڵادەستی

بەشێک لە وڵاتانی ئەوروپی کە لە ڕێگای دەست بەسەرداگرتنی وڵاتانی دیکەوە دروست ببوو، بەرەو پووکانەوە دەچوو، ئەمەش بووە هەی ئەوەی گۆڕانکاری بەسەر ناو و ناوەڕۆکی پرۆسەی داگیرکاریدا بێت، گەلانی ئازادیخواز لە دژی داگیرکردنی وڵاتەکانیان، لە نەوەی دووەمی سەدەی بیستدا کەوتنەخۆ، دژ بە داگیرکەران ڕاپەڕین، هەندێکیان لە ڕێگەی شۆڕش و هەندێکیشیان لە ڕێگەی فشاری جەماوەری و لەدانی بەرژەوەندی ئابورییان، داگیرکەرانیان ناچار بە پاشەکشە کرد، وایان لێکردن بە هەر شێوەیەک بێت دان بە سەربەخۆیی ئەو وڵاتانەدا بنێن، تا ئەو دەمەی بە تەواویی کۆتایی بە سیاسەتی داگیرکاری بە مانا کلاسیکییەکەی هات و ئازادی گەلان و گەیشتن بە سەربەخۆیی باڵی کێشا بەسەر بەشێکی جیهان، ئەو جیهانەی دواتر بە تایبەتی لە ماوەی جەنگی سارد-دا ناونرا جیهانی سێ.

هەرچەندە دابەش بوونی جیهان لەو سەردەمدا، بەسەر دوو جەمسەری سەرەکی، سۆڤیەتی و ئەمریکی کەی ملمڵانێکانی ئەو قۆناغ لە خۆ دەگرێت، بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی ئەنجامی ملمڵانێکان، کە بەروخانی بلوکی خۆرهەڵات بە سەرکردایەتی سۆڤیەت کۆتایی هات، هەوڵمداوە لەم نوسینەمدا ئەمریکا وەک یاریکەری سەرەکی و پاڵەوانی مەیدانەکە بخەمەڕوو، کە چۆن وەک دیدێکی نوێی سیاسی جێ پێی بە هەموولایەک چەڵ کرد و شوێنی هەموو ئەوانەی گرتەوە کە ڕۆژێک لە ڕۆژان پاڵەوانی مەیدانەکە بوون، لە سەرووی هەموشیانەوە وڵاتانی ئەوروپی، ئەو وڵاتانەی ڕۆژێک لە ڕۆژان هاوکێشە سیاسی و ئابورییەکانی جیهان لە دەستی ئەواندا بوو.

کۆمپانیا زەبەلاحەکانی ئەمریکا ڕۆڵی کاریگەرو سەرەکیان گێڕا لە ئیدارەدانی سیاسەتی ئەمریکا لە سەرتاسەری جیهاندا، بە ئامانجی ئەوەی ئەمریکا بکەن بە ئیمپراتۆری جیهان، هەروەک “جۆن پێرکینز” نووسەری کتێبی” دانپێدانانەکانی بکوژێکی ئابوری” لە چاوپێکەوتنێکی تەلەفزیونی-دا دەڵێت: “توانرا بە یەکەم جار بونیادی یەکەم ئیمپراتۆریەتی ڕاستەقینەی جیهانی دابنرآ، بەبێ پەنابردنە بەر هێزی سەربازی، بەبێ فراوانکردنی سنووری جوگرافیاکەی، تەنیا لە ڕێگای بەکارهێنانی کەرستەکانی ئابوری، یان بەکارهێنانی ئەو شێوازە ناسراوەی کە پێدەوترێت (دارو گێزەر)”
سیاسەتی نوێی ئەمریکا لە ڕێگەی پێکهێنانی دەسەڵاتێکی یەکگرتوو لە “کۆمپانیا و بانق و حکومەتەکان” بووە سەرچاوەی توانایەکی دارایی بەهێز، بە خستنەکاری سیاسییەکان و سەرەنجام گەیشتن بە ئیمپراتۆریەتی جیهانی، لە چوارچێوەی ئەو تێگەیشتنە نوێیەی

ئەمریکا کە بە ئاوێتەکردنی سیاسەت و ئابوری هەیەتی و پێی وایە لە ئێستادا ئەم دووانە بەسن بۆ باڵکێشانی هەیمەنەی ئەمریکا بەسەر دونیادا، تێگەیشتنیشی بۆ بەکارهێنانی هێزی سەربازی ئەویە، کە دەکرێ لە کاتی سەرنەکەوتنی هاوکێشەی یەکەم کە بریتییە لە سیاسەت و ئابوری، پەنا ببردرێتە بەر بەکارهێنانی هێزی سەربازی، ئەگەرنا، ئەمریکا بەردەوام هێزی سەربازی وەک هێزێکی یەدەگ داناوە.

هەردوو ئابوری ناسی ئەمریکی (جۆزیف و شابلی) کە هەردوکیان خەڵاتی نۆبلیان وەرگرتووە، ئەوەیان سەلماند کە بە هیچ شێوەیەک ئابوری زانست نییە، بەشێوەیەک ئەوە سیاسەتە ئابوری بەڕێوە دەبات، هەروەک (جۆن پێرکێنز)یش پێی وایە کە لە ئێستادا کۆمپانیا و خاوەن کۆمپانیا گەورەکان حوکمی سیاسەت دەکەن، بەومانایەی ئەوە ئەوانن سیاسەت دەجولێنن، هەروەک سیاسەتیش ئابوری دەجولێنێ .
ڕۆلی ئەمریکا بە شێوەیەکی سەرەکی لە سەرەتای پەنجاکانی سەدەی بیستدا لە ئیران دەرکەوت، کاتێک سەرۆک وەزیرارنی ئیران “محەمەد موسەدەق” کە ساڵی (1951) نەوتی خۆمالی کردو ویستی ئەو سامانە گەورەیە بە خەڵکەکەی بگەڕێنێتەوە و لەم ڕێگەیەوە ببێتە سەرەکێکی راستەقینەی گەلانی ئیران، هەروەک گۆڤاری تایم-یش، ئەوی بە کەسایەتی ساڵی (1951) دانا. بەریتانیا لە بەرامبەر ئەو هەوڵەی موسەدەق بە هیوا بوو نەیتوانی ڕووبەڕووی بێتەوە، سەرەنجام گەورەترین کۆمپانیای نەوتی بەریتانی (بریتش بترولیوم) ناچارکرا یان ئەوەتا داهاتێکی زیاتر بداتە ئیران، یان ئیران بە جێبێلێ، ئەمەش سەرەتای خۆمالیکردنی نەوت و شکستی بەریتانیا و کۆمپانیاکەی بوو، چونکە لەو سەردەمەدا، بەریتانیا لە ئیران، خاوەنی دەسەڵاتێکی سیاسی بە هێز نەبوو، بۆیە بەناچاری هانای بۆ ئەمریکا برد.

ئەیزنهاوەر سەرۆکی ئەودەمی ئەمریکا، زۆر وریایانە مامەڵەی کرد، چونکە هەر جۆرە هەنگاوهەڵێنانێکی سەربازی و دەست تێوەردان لە کاروباری ناوخۆی ئیران ئەگەی لێکەوتنەوەی شەڕێکی گەورەی ئەتۆمی لێدەکەوتەوە، بە هۆی ئەوەی یەکێتی سۆڤیەتی جاران لە ناوچەکەدا لە بەرامبەر هەنگاوێکی لەو شێوەیە بیدەنگ نەدەبوو، ئەمەش دۆخەکەی بەرەو ڕووبەڕووبونەوەیەکی مەترسیدار دەبرد. دەکرێ بڵێین ئەمریکا بۆ یەکەم جار لە ئیران، هەنگاو و سیاسەتێکی تازەی موخابەراتی سەرکەوتووی تاقیکردەوە، کاتێک لە جیاتی پەنابردنە بەر هێزی سەربازی، پەنای بردە بەر کاری سیخوڕی دەزگای نێوەندی هەواڵگری و (کیرمیت ڕۆزڤێلت) ی بە کێشێک دۆلارەوە ناردە ئیران، بۆ ئەوەی لە

ڕێگەی دروستکردنی خۆپیشاندان و نانەوەی پشێوی کۆتایی بە دەسەڵاتی سەرۆک وەزیرانێک بێنێ کە لە چوارچێوەی پڕۆسەی هەڵبژاردنێکی دیموکراتیانەدا دەسەڵاتی گرتبووە دەست.
ئامانج و پەیامی ئەمریکا لە خۆپیشاندانەکاندا، کە بەسەرپەرشتی سیخوڕەکەی و گرووپی بچووکی دیاریکراوەوە ڕێکخران، ئەوبوو، بەڕای گشتی بڵێ موسەدەق جەماوەری لەگەڵدا نییەو پێویستە لە دەسەڵات نەمێنێ، سەرەنجام موسەدەق لە ساڵی (1953) دوای دووساڵ لە فەرمانڕەوایی لە دەسەڵات کەوت، کە لە مێژووی ئیراندا بە (ئینقلابی 28 مرداد) ناسراوە، دوای سێ ساڵ زیندانی، بەشەکەی تری ژیانی بە زۆرەملێ لە ماڵەکەی خۆیدا گوزەراند، تا ئەو کاتەی لە ساڵی 1967 کۆچی دوایی کرد .

بە هێنانە سەرتەختی (محەمەد ڕەزا شا) پێگەی سیاسی ئەمریکا لە ئیران چەسپا، هەروەها ئەو کارەی (کیرمیت ڕۆزڤێلت)بووە سەرەتایەکی نوێ بۆ سیاسەتی نوێی ئەمریکا لە جیهاندا، سەرەتایەک، بۆ کردنەوەی ڕێگایەک کە ئەمریکا دەگەێنێتە لوتکەی باڵادەستی و سەرنگومکردنی نەیارەکانی بێ ئەوەی مەترسی هەڵگیرسانی شەڕ لە ئارادا بێت، ئەمەش لە ڕێگای کۆمپانیاکان و ئەو گروپەی لە نێو کۆمپانیاکاندا ڕۆلی بکوژی ئابوریان دەگێڕا.